

УЛААНБААТАРЫН ИХ СУРГУУЛЬ

ISSN 2310-256X

Археологи, Түүх, Хүмүүнлэгийн ухааны сэтгүүл

Улаанбаатарын Их Сургуулийн сэтгүүл
Дугаар 12(11)

Улаанбаатар
2016

DDC
907.2.05
J-80

Улаанбаатарын Их Сургуулийн
Эрдмийн зөвлөлийн баталснаар хэвлэв.

РЕДАКЦИЙН ЗӨВЛӨЛ:

Дарга:
Д.Эрдэнэбаатар. Доктор /Ph.D/, профессор

Гишүүд:
Д.Баярсайхан. Доктор /Ph.D/
С.Туул. Доктор /Ph.D/
Н.Хишигт. Доктор /Ph.D/, дэд профессор
С.Цолмон. Доктор /Ph.D/, профессор

Нарийн бичгийн дарга:
Д.Баярсайхан. Доктор /Ph.D/

Хаяг: Монгол улс, Улаанбаатар хот, Баянзүрх дүүрэг, 5-р хороо
Шуудангийн 51-р салбар, 167-р хайрцаг.
Утас: (976-1-) 453538
Факс: (976-1-) 458327
E-mail: info@ubstate-univ.mn
www.ubstate-univ.mn

АРХАНГАЙ АЙМГИЙН БАТЦЭНГЭЛ СУМЫН ХӨШӨӨН ДЭНЖИД ЯВУУЛСАН ТҮРЭГИЙН ҮЕИЙН ТАХИЛЫН БАЙГУУЛАМЖИЙН МАЛТЛАГА СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮНГЭЭС

Т.Идэрхангай*, А.А.Тишкін, Б.Б.Горбунов***,
Ч.Мөнхбаяр****, Н.Н.Серегін*******

** Монгол улсын Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн
багш, магистр, E-mail: iderkhangai2007@yahoo.com*

*** ОХУ-ын Барнаул Хотын Алтайн Улсын Их Сургуулийн Археологи, Угсаатны зүй,
Музей судлалын тэнхимийн эрхлэгч, археологич. E-mail: tishkin210@mail.ru*

**** ОХУ-ын Барнаул Хотын Алтайн Улсын Их Сургуулийн Археологи, Угсаатны зүй,
Музей судлалын тэнхимийн багш, археологич. E-mail: gorbunov@hist.asu.ru*

**** Монголын Улсын Ховд Их Сургуулийн Түүхийн тэнхимийн багш, археологич. munkh_boroldoi@yahoo.com

****** ОХУ-ын Барнаул Хотын Алтайн Улсын Их Сургуулийн Археологи, Угсаатны зүй,
Музей судлалын тэнхимийн багш, археологич. E-mail: nikolay-seregin@mail.ru*

Түүхүүр үз: Архангай, Батцэнгэл, Түрэгийн үе, тахилын онгон, Хөшөөн дэнж, буган хөшөө, адууны шүд

Хураангуй: Үг өгүүлэлд Монгол-Оросын хамтарсан археологийн хээрийн судалгааны ангийн Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Улаан чулуу багийн нутаг Хөшөөн дэнж-II хэмээх газарт зэрэгцээ орших Түрэгийн үеийн 4 тахилын онгоноос хойд талаасаа 2 дахь тахилын онгоныг малтан судалсан судалгааны үр дүнг хэвлэн нийтэлж байна.

Монгол улсын Шинжлэх Ухаан Технологийн сан, ОХУ-ын Хүмүүнлэгийн сангийн фондноос (РГНФ) шалгарсан “Монгол Алтайн түүх соёлын дурсгалыг цогцолбороор нь нарийвчлан системтэйгээр судлах” төслийг 2013 оноос хэрэгжүүлж эхэлсэн бөгөөд төслийн багийн судлаачид тус онд Ховд аймгийн Ховд сумын Харганат I –т хүрэл зэвсгийн үеийн дугуй булаш 3, Харганат II –т түрэгийн үеийн тахилын онгон 2, Бэлэн Ус –I хэмээх газарт чөмурчекийн соёлын булаш 1, Буянт сумын Улаан худаг I –т 10-р хиргисүүрийг тус тус малтан судалсны зэрэгцээгээр Цамбагаравын Хар хад хэмээх газарт өвч хуягласан морин цэргийн дурслэл бүхий хадны зургийг нарийвчлан судалж¹ судалгааны ажлаа хийж гүйцэтгэсэн билээ. Харин төслийн багийнхан 2014 онд судалгааны цар хүрээгээ тэлэн баруун Монголын бүс нутгийн хүрэл болон түрэгийн үеийн дурсгалуудыг Монгол орны төвийн бүс нутгийн энэ үеийн зарим дурсгалуудтай харьцуулан бүс нутгийн болон угсаа соёлын онцлог, ялгаа буй эсэхийг тодруулах зорилгоор судалгааны ажлаа Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Улаан чулуу багийн нутаг Хөшөөн дэнж хэмээх газарт явуулсан болно. Тус хээрийн шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд зохиогчдоос гадна ОХУ-ын Барнаул хотын Алтайн Улсын Их Сургуулийн Археологи, Угсаатан, Музей судлалын тэнхимийн археологич С.Ф. Грушин (Sc.D), Т.С. Паршикова (MA), О.С. Лихачева (MA), Кемеровын Их Сургуулийн археологийн тэнхимийн багш, археологич А.Н.Мухарева (Ph.D) болон бусад судлаачид оролцон ажиллалаа.

Батцэнгэл сумын Түрэгийн үеийн тахилын онгоны судалгааны байдал

Монгол нутаг дахь Түрэгийн үеийн тахилын онгоны анхны судалгааны ажлыг Шинжлэх Ухааны зорилгоор 1876-1878 онуудад Төв Азийг судлагч нэрт эрдэмтэн Г.Н. Потанин эхлүүлсэн байdag бол Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Түрэгийн үеийн тахилын онгоны судалгааг 1906 онд Финляндийн эрдэмтэн И.Г. Гране Тоглохын тал хэмээх газарт язгууртны нэгэн тахилын онгоныг нээн илрүүлснээр эхэлжээ². Түүний дараагаар энэ дурсгалыг 1956-1957 онд Ц. Доржсүрэн үзэж тэмдэглэсэн³ бол, 1980 онд Н.Сэр-Оджав, В.Е.Войтов, Д.Баяр нар Хар Хорум, Хар Хул хааны балгасанд малтлага судалгаа явуулан, Хар Хул хааны балгасны ойр орчимд археологийн хайгуул судалгаа явуулаад буцах замдаа

¹ Мөнхбаяр Ч. Ховд Их Сургуулийн НХУС-ийн Түүхийн тэнхимийн Археологийн хээрийн танилцах дадлагын (2012-2013 оны хичээлийн жил) тайлан. ХоИС-ийн ГБСХ, Улаанбаатар

² Grano J.G. Archaeologische Beobachtungen von meiner Reise in Suedsibirien und der Nordwest Mongolei im Jahre 1909. Helsingfors, 62

³ Доржсүрэн Ц. 1956-1957 онуудад Архангай аймагт археологийн шинжилгээ хийсэн нь. // Эрдэм шинжилгээний бүтэээлийн эмхтгэл, Улаанбаатар, т.94.

Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутгаар дайран Тоглохын талын язгууртны тахилын онгоны тойм зургийг үйлдэн хоёр хүн чулуу болон чулуун хонины талаар товч тодорхойлолт бичсэн байна⁴. 1987 онд МЗТСХЭ-ийн Хангайн Отрядын Д. Баяр, В.Е. Войтов нар мөн Тоглохын талын тахилын онгоны ерөнхий дэвсгэр зургийг үйлдэн хүн чулууд, чулуун хонь, хашлага чулуудын гар зургийг үйлдэхийн хамт Батцэнгэл сумын Шивэрийн Ам хэмээх газарт цэцгэн хээ бүхий дөрвөлжин хашлагыг малтан судлаж гэрэл болон гар зургаар тус тус баримтжуулжээ⁵. Тиймээс тус бүс нутгийн Түрэгийн үеийн тахилын онгоны судалгаа зөвхөн Тоглохын талын нэг л дурсгалт газрын судалгаагаар хязгаарлагдаж байв. Харин 2009 оноос эхлэн Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологи, Түүхийн тэнхимиийн оюутны зуны хээрийн танилцах болон үйлдвэрлэлийн дадлагын маршрутыг тус сумын нутгаар дайруулан зохион байгуулах болсноор энэ бүс нутгийн түүх соёлын дурсгалын судалгаа улам өргөн цар хүрээг хамрах болсны нэг бол Түрэгийн үеийн тахилын онгоны судалгаа юм.

2010 онд Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологи, Түүхийн тэнхимиийн оюутны зуны хээрийн танилцах болон үйлдвэрлэлийн дадлагын хүрээнд Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутаг Дайрбор уул, Барчин, Дунд Оорцог хэмээх газруудад өмнөх жилийн судалгаагаа гүнзгийрүүлэн Хүннү булшиуудын дэвсгэр зургийг дахин үйлдсэний зэрэгцээгээр шинээр Дайрбор багийн нутаг Хөл толгойд 2.5 x 2.4 м хэмжээтэй хашлага чулуун дотор зүүн хойш налан унасан 3.58 м өндөр буган хөшөө, Дунд Оорцог уулын баруун тал, Булгийн Шуудууны зүүн дэнжид зэрэгцээ орших Түрэгийн 5 тахилын онгоныг нээн илрүүлж, бүртгэн тэмдэглэсэн болно⁶.

2010 оны 10 сард Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхим, Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Засаг Даргын Тамгын Газрын хамтын ажилгааны гэрээ ёсоор хоёр долоо хоногийн хугацаатай тус сумын бүх нутаг дэвсгэрээр археологийн хайгуул судалгааг явуулж үе үеийн 2000 орчим түүх соёлын дурсгалыг нээн илрүүлэн олсон нь түрэгүүд энэ бүс нутагт тодорхой хэмжээтэй нутаглан аж төрж байсныг батлах баримт болно. Мөн үүнээс гадна эдгээр тахилын онгоны дунд дугуй хэлбэрийн тахилын байгууламж бүртгэгдсэн нь Монгол орны нутгаас урьд өмнө илрэн олдож байгаагүй онцгой тохиолдол байв⁷.

2012 оны 7 сард Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимиийн оюутны зуны хээрийн үйлдвэрлэлийн дадлагын хүрээнд 2010 онд нээн илрүүлсэн Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Хөнөг багийн нутаг Дунд Оорцог хэмээх газарт орших гадаад хэлбэрийн хувьд дугуй болон дөрвөлжин хоёр өөр хэлбэртэй Түрэгийн үеийн 5 тахилын онгоныг малтан судалж хэвлэн нийтлүүлсэн билээ⁸.

2013 онд Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимиийн багш Т. Идэрхангайгаар ахлуулсан судалгааны баг өөрсдийн боломжинд тулгуурлан 2010 онд Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутгаар хийж гүйцэтгэсэн хайгуул судалгааны ажлыг үргэлжлүүлэн тухайн онд орхисон газруудаар 21 хоногийн хугацаатай хайгуул судалгааг явуулж шинээр 261 газар 1055 дурсгалыг бүртгэн баримтжуулснаас Түрэгийн үеийн тахилын онгон 12 дурсгалт газар 30 тэмдэглэсэн бөгөөд тэдгээрийн дотор Хөшөөн дэнжийн дурсгал хамрагдсан билээ⁹.

2014 онд Монгол-Оросын хамтарсан “Монгол Алтайн түүх соёлын дурсгалыг цогцолбороор нь нарийвчлан системтэйгээр судлах” төслийн Монгол улсын Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхим, Монгол улсын Ховд хотын Ховдын Их Сургуулийн Түүхийн тэнхим, ОХУ-ын Барнаул Хотын Алтайн Улсын Их Сургуулийн Археологи, Угсаатан, Музей судлалын тэнхэмийн хамтарсан судалгааны баг Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Улаанчулуу багийн нутаг Хөшөөн дэнж хэмээх газарт Түрэгийн үеийн хойноос урагш цувран зэрэгцэн орших 4 тахилын онгоноос хойд талаасаа 2 –

⁴ Сэр-Оджав Н., Баяр Д. 1979-1980 оны Хар Хорумын шинжилгээний ажлын тайлан. ШУА-ийн ТХГБСХ, Улаанбаатар. т.29.

⁵ Баяр Д. 1987 оны хээрийн шинжилгээний тайлан. ШУА-ийн ТХГБСХ, Улаанбаатар. т. 2-5.

⁶ Эрдэнэбаатар Д., Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Галбадрах Б., Оргилбаяр С. Улаанбаатарын Их сургуулийн Нийгмийн ухааны факультетийн Археологи, Түүхийн ангийн оюутнуудын хээрийн танилцах ба үйлдвэрлэлийн дадлагын 2010 оны тайлан. // УБИС-ийн НУФ-ийн Археологийн тэнхимиийн ГБСХ. Улаанбаатар.

⁷ Идэрхангай Т., Бадрах Б., Галбадрах Б., Эрдэнэ Ж., Мөнгөншагай А., Амарболд Э. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2010 оны тайлан. УБИС-ын НУФ-ийн Археологийн тэнхимиийн ГБСХ, Улаанбаатар

⁸ Идэрхангай Т., Эрдэнэбаатар Д., Эрдэнэ Ж., Батхүү Г. Дунд Оорцогийн эртний түрэгийн (МЭ YI-YIII) тахилын онгоны малтлага судалгааны үр дүнгээс. // Journal of Archaeology, History and Culture (Journal of the school of Ulaanbaatar, NUM Volume 8 (7) November 2012), Улаанбаатар, т. 86-95

- Идэрхангай Т. Результаты раскопок тюркских оградок в местности Дунд Оорцог (Центральная Монголия). // Известия Алтайского государственного университета, Издательство: Алтайский государственный университет, № 4/2 (84), Серия: История, Политология, Барнаул, стр, 121-127

⁹ Идэрхангай Т., Бадрах Б. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2013 оны тайлан. УБИС-ын Археологийн тэнхимиийн ГБСХ, Улаанбаатар, т. 115-122.

дахь тахилын онгоныг малтан судалсан билээ¹⁰.

Бид энэхүү өгүүллээр Хөшөөн дэнж ГҮ –ийн Түрэгийн үеийн тахилын онгоны судалгааны талаар өгүүлэх болно. Харин тахилын онгоны хашлага чулуунд ашигласан буган хөшөөний тухай тусгай өгүүлэл хэвлэн нийтлэх учир энд тодорхой өгүүлсэнгүй үлдээв.

Хөшөөн дэнж

Батцэнгэл сумын төвөөс зүүн хойш 45 орчим км зайд, Улаанчулуу багийн нутаг, Улаанчулууны голын хөндий, хуучин бригадын төвийн баруун тал, Улаанчулууны голын зүүн тал руу цутгах жижиг горхи болон Улаан чулууны голын зүүн дэнж хоёрын уулзварт үүссэн зүүнээс баруун тийш 500 м, хойноос урагш 400 м орчим үргэлжилсэн өндөрлөг дэнж газрыг нутгийн ардууд Хөшөөн дэнж хэмээн нэрлэсэн нь тохиолдлын хэрэг биш бололтой. Учир нь энэ өндөрлөг дэнжид өнөөдрийн байдлаар алсаас харагдах сүр бараатай босоо хөшөө гэхээр зүйл бараг мэдэгдэхгүй ч сайтар ажиглавал Түрэгийн үеийн зэрэгцээ орших 2 тахилын онгоны зүүн талаас зүүн зүйт цувруулан босгосон хоёр эгнээ цөөн тооны хэдэн зэл чулуу, мөн энэ дурсгалын зүүн хойно орших хүрэл зэвсгийн үеийн тэгш өнцөгт хэлбэрийн чулуун байгууламжийн бүрдэл хэсэг болох зэрэгцээ 3-4 тооны босоо жижиг хөшөөд байгаа нь ийнхүү нэрлэх шалтгаан болсныг үгүйсгэхгүй юм. Гэсэн хэдий ч энэ газрыг Хөшөөн дэнж хэмээн нэрлэх болсон нь бүр эртний уламжлал хадгалагдан бидний үе хүрсэн байж ч болох талтай байна. Тодруулбал, 2013 оны намар Батцэнгэл сумын нийт бүс нутгийн хамарсан түүх соёлын дурсгалын бүртгэлийн ажлаар тус газарт судалгаа явуулахад уг дэнжийн хамгийн зүүн урд талбайд буган хөшөөний цогцолбор болох хүрлийн үеийн хэсэг чулуун байгууламж байсны буган хөшөөд нь цогцолбор дээрээ байхгүй байв. Гэтэл тус байгууламжийн баруун тал 80 м орчим зайд Түрэгийн үеийн 4 тахилын онгоныг үйлдсэн бөгөөд уг тахилын онгонуудад 5 буган хөшөөг хашлага болгон ашигласан нь тодорхой харагдаж байлаа. Мөн бид 2014 онд буган хөшөөний цогцолборын баруун талд орших 4 тахилын онгоны хойд талаасаа 2-дахь онгоныг малтан судлахад шинээр 2 буган хөшөөг илрүүлэн олсон юм. Тиймээс энэ 4 тахилын онгоны хашлагад одоогоор 7 буган хөшөөг үйлдсэн нь тодорхой болсон билээ. Үүнээс үзэхэд түрэгүүд өөрсдийн тахилын байгууламжийг уг буган хөшөөний цогцолборыг түшиглэн үйлдэхдээ тус цогцолборын чулуун байгууламжийн бэлэн байсан чулууг шууд авч ашиглахын зэрэгцээ тахилын байгууламжийн төв хэсэгт тухайн үед босоо байсан буган хөшөөдийг бүгдийг буулган авч тахилын онгоныхоо хашлагад ашигласан нь тодорхой байна. Учир иймд энэхүү дэнж дээр хүрэл зэвсгийн үед буган хөшөөний цогцолборын төв хэсэгт дор хаяж 7 буган хөшөө сүндэрлэн, алсаас харахад ихэд сүр бараатай харагдаж байсныг нутгийн ардууд баходан хөшөөн дэнж хэмээн нэрлэж байсан нь эргэлзээгүй бөгөөд тухайн үеэс өнөөдөр хүргэл тэрхүү нэрэрээ уламжлагдан ирснийг таашгүй. Энэ нь дан ганц Батцэнгэл сумын Хөшөөн дэнжийг нэрлэх бус Хөшөөн дэнж хэмээх нэртэй газрууд бусад аймгийн зарим сумдын нутагт түгээмэл тааралдах бөгөөд тэрхүү ижил нэртэй газруудад ямагт хүрлийн үеийн буган хөшөө, хөшөө чулуу болон Түрэгийн үеийн хүн чулуун хөшөө зэрэг дурсгалууд босоо байдаг нь үүнийг давхар баталж байгаа билээ.

Энэхүү өндөрлөг дэнжид хүрэл зэвсгийн үеийн дугуй хүрээтэй хиргисүүр 1, буган чулуун хөшөөний цогцолбор байгууламж 1, дөрвөлжин булш 3, тэгш өнцөгт хэлбэрийн чулуун байгууламж 1, Түрэгийн үеийн тахилын онгон 3 газарт цогцолбор байдлаар нийт 8 бий. Эдгээр дурсгалыг бид 2013 оны хайгуул судалгаагаар бүртгэн баримтжуулахдаа Хөшөөн дэнж – I хэмээх дугаарт талбайн хамгийн баруун хойд талд орших Түрэгийн үеийн зэл чулуу бүхий зэрэгцээ 2 тахилын онгоныг, Хөшөөн дэнж II –т өмнөх дурсгалын зүүн хойно орших түрэгийн үеийн зэрэгцээ 2 тахилын онгоныг, Хөшөөн дэнж III –т өмнөх дурсгалаас зүүн урагш 100 орчим м зайд дугуй хүрээтэй 1 хиргисүүр, хиргисүүрээс зүүн урагш 180 м зайд 3-4 м голчтой битүү чулуун дараастай 20 гаруй тахилын чулуун байгууламжийг бүтэн тойрсон 1 м голчтой цагирган дагуул байгууламжтай буган хөшөөний цогцолбор 1, энэхүү цогцолбор байгууламжийн зүүн хойд талд 2 дөрвөлжин булш, хиргисүүр буган хөшөөний цогцолборын хооронд орших 1 дөрвөлжин булш зэргийг, Хөшөөн дэнж ГҮ –т энэ дэнжийн хамгийн урд захад орших хойноос урагш зэрэгцэн байрлах Түрэгийн үеийн 4 тахилын онгоныг¹¹ (Зураг 1) тус тус хамруулан тэмдэглэсэн болно.

¹⁰ Идерхангай Т., Тишкин А.А. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Улаанчулуу багийн нутаг Хөшөөн дэнжид явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2014 оны тайлан. УБИС-ийн Археологийн тэнхимийн ГБСХ, Улаанбаатар, т. 1-32

¹¹ Идерхангай Т., Бадрах Б. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2013 оны тайлан. УБИС-ын Археологийн тэнхимийн ГБСХ, Улаанбаатар, т. 115-122

Хөшөөн дэнж IY –ийн Түрэгийн үеийн тахилын онгон

Бид эдгээр Түрэгийн үеийн тахилын 3 цогцолбороос хамгийн зүүн урд захад орших хойноос урагш цувраа зэрэгцэн байрлаж буй Хөшөөн дэнж IY-т бүртгэгдсэн 4 тахилын онгоныг сонгон малтан судлах болов. Учир нь, 1-рт энэхүү тахилын цогцолбор нь тооны хувьд энд буй тахилын онгонуудаас хамгийн олон, 2-рт 4 тахилын онгоны хойноосоо 4 дэх хашлага нь хэмжээний хувьд өнөөгийн Монгол орны бүс нутгаас илрэн олдоод буй жирийн иргэдийн нийт тахилын онгоноос хамгийн том буюу 14 x 14 м хэмжээтэй, 3-рт эдгээр тахилын онгоныг үйлдэхдээ тахилын онгонуудын хашлагад буган хөшөөг шууд авч үйлдсэн нь зэрэг нь сонирхол ихэд татаж байлаа. Тиймээс бид тахилын онгоныг малтан судлахын зэрэгцээгээр тахилын онгонд ашигласан буган чулуун хөшөөдийг ил гарган гар болон гэрэл зургаар баримтжуулах, тэдгээрийн дүрслэлийн онцлогийг тодорхойлох зэрэг судалгааны ажлыг явуулсан болно (Зураг 2).

Тахилын онгоны ерөнхий байдал. Эдгээр тахилын онгонууд нь ялимгүй баруун хойноос зүүн урагш 335 хэм чиглэлд зэрэгцэн байрлах бөгөөд хойноос нь эхлэн дугаарлавал, 1, 2, 4 тахилын онгонууд 1 шугаманд байхад 3-р тахилын онгон бусдаасаа ялимгүй баруун тийш сондгойрсон байдалтай оршино (Зураг 3). Нэгдүгээр тахилын онгон нь 4.6 x 4.4 м, хоёрдугаар тахилын онгон нь 5.6 x 5 м, гуравдугаар тахилын онгон нь 4.5 x 4.4 м, дөрөвдүгээр тахилын онгон нь 14 x 14 м хэмжээтэй бөгөөд эдгээр тахилын онгонуудын хашлага чулуунд буган чулуун хөшөөг авч ашигласан байна. Тодруулбал, нэгдүгээр тахилын онгоны зүүн талын хашлага чулууны төв хэсэгт тааруулан нэгэн буган хөшөөг, хоёр дугаар тахилын онгоны зүүн талын хашлаганы төв хэсэгт 1, дөрөвдүгээр тахилын онгоны зүүн талын хашлаганы төв хэсэгт тааруулан 2, түүний харалдаа ард буюу тахилын онгоны баруун талын төв хэсэгт тус бүр буган хөшөөг ашиглан үйлдсэн байна¹².

Хоёрдугаар тахилын онгоны малтлага судалгаа. Бид эдгээр дөрвөн тахилын онгоноос хойд талаасаа 2 дахь тахилын онгоныг сонгон малтан судласан билээ (Зураг 4). Энэ дурсгал нь далайн түвшнөөс дээш 1645 м өндөрт, N 48° 06.619", E 102° 03.343" солбилцолд оршино.

Малтлагын аргазүй. Тахилын онгоныг хөндөхөөс өмнө дөрвөн талаас нь тойруулан гэрэл зургаар баримтжуулан авсны дараагаар тахилын хашлаганы төв хэсгээр дайруулан баруунаас зүүнш 0.1 м өргөн хөндлөн огтлолын А-А' хамрыг татав. Мөн тахилын онгоны малтлагын өндөр намын хэмжилтийн анхны тэг цэгийг А' дээр авч дараа дараагийн үе бүрийн хэмжилтийг малтлага дуустал энэ цэг дээрээс авч ашиглалаа. Бид хөндлөн огтлолын хамрыг татсаны дараагаар хөндлөн огтлолыг хамрын дээгүүр 0.5 м тутамд өндрийн хэмжилтийг хийв. Үүний дараагаар тахилын онгоны үндсэн зохион байгуулалтыг гаргах үүднээс дараас чулуудыг аль болох бүрэн багтаан 9 x 8 м талбайгаар өнгөн хөрсний цэвэрлэгээний ажлыг гүйцэтгэлээ (Зураг 5). Өнгөн хөрсний цэвэрлэгээг явуулахдаа А-А' хамрын хоёр хажуугаас гадагш нь татах маягаар өндөрөөс нь нам талбай руу шороог буулгах зэргээр хийв. Цэвэрлэгээний ажил дууссаны дараагаар гэрэл зураг болон гар зургийн ажлыг бүрэн гүйцэтгэж малтлагыг цааш үргэлжлүүлэв. Малтлагыг явуулахдаа тахилын онгоны дөрвөлжин хашлагыг үлдээн хашлаганы төв болон гадна талын дараас чулууг холдуулан цэвэрлэж (Зураг 6) үзэхэд хашлага чулууны гадна талаар ямар нэгэн зан үйлийн холбогдолтой ул мөр илэрсэнгүй. Харин тахилын дөрвөлжин хашлага чулууны төв хэсэгт дөрвөлжиндүү хэлбэрийн нухний толбо, толбоны төв хэсгээр нимгэн хавтгай чулууг дэвсэн чигжиж тавьсан нь тодорхой харагдav. Тиймээс хашлага чулуу болон түүний дотор талын нухний толбыг хэмжин гэрэл, гар зургаар баримтжуулан малтлагыг үе үеэр судлан баримтжуулж эх газрын хөрс хүртэл гүйцэтгээд нөхөн сэргээлтийг хийх дараалаар малтан судлав.

Малтлага судалгааны явцаас. Тахилын байгууламжийн цэвэрлэгээний дараагаар тахилын онгоны гэрэл зургийг авч гар зургаар баримтжуулан малтлагыг үргэлжлүүлэв. Ийнхүү үргэлжлүүлэхдээ хөндлөн огтлолын хамрыг үлдээн хашлага чулууг дүүргэсэн 2-3 үе дараас чулууг хуулан авахад хашлаганы төв хэсэгт нимгэн хавтгай чулуудыг өрж үйлдсэн чигжээс чулууд гарч байв. Харин зүүн талын хашлага чулууны харалдаа хөндлөн огтлолын хамрын зүүн урдаас адууны толгойн хэсэг болох эрүүний хугархай, шүднүүдийн хамт илрэн олдов (Зураг 7-8). Мөн тахилын онгонд гурван буган хөшөөг хашлага болгон үйлдсэн нь дараас чулууг хуулсны дараа тодорхой боллоо. Тодруулбал, хашлага чулууны зүүн талын төв хэсэгт нэгэн буган хөшөөг ашиглан үйлдсэн бол түүний харалдаа баруун талын хашлагад нэг, мөн баруун хойд талын буланд нэг буган хөшөөг тус тус үйлдсэн байлаа (Зураг 9). Тиймээс бид хашлага чулууны зүүн талын буган хөшөөг 2-р буган хөшөө, түүний харалдаа баруун талын хашлагад ашиглалсан буган хөшөөг 6-р буган хөшөө, хойд талын баруун буланд ашиглалсан хөшөөг 7-р буган хөшөө хэмээн дугаарлан тодорхойлов.

¹² Идэрхангай Т., Бадрах Б. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2013 оны тайлан. УБИС-ын Археологийн тэнхимийн ГБСХ, Улаанбаатар, т. 118-122

Тахилын онгоны дараас чулууг бүрэн хуулж зөвхөн хашлага чулууг үлдээхэд дөрвөн талын хашлага чулууд тодорхой харагдаж байв. Зүүн талын хашлага 5.7 м урттай бөгөөд уг хананд 5 ширхэг 0.45 х 0.25 x 0.1 – 2.25 x 0.7 x 0.55 м хэмжээтэй нимгэн хавтгай чулууг хавиргалуулан өрж үйлдсэн байв. Урд талын хашлага нь 5,6 м урттай бөгөөд 5 ширхэг 0.24 x 0.12 x 0.1 – 1.6 x 0.8 x 0.4 м хэмжээтэй нимгэн хавтгай чулуудаас бүрдэнэ. Баруун талын хашлага нь 5.85 м урт 5 ширхэг 1.95 x 0.75 x 0.35 – 0.25 x 0.25 x 0.1 м хэмжээтэй нимгэн хавтгай чулуудаас бүрдэнэ. Хойд талын хашлага нь 5 м урт 5 ширхэг 1.45 x 0.4 x 0.55 – 0.3 x 0.12 x 0.1 м хэмжээтэй нимгэн хавтгай чулуудаас бүрдэнэ.

Бид энэ үеийн баримтжуулалтыг хийж гүйцэтгэн хөндлөн огтоллын зургийг зурж 10 см өргөн үлдээсэн хамрыг хуулан тэгшилж (Зураг 10-11) цэвэрлэхэд 3.55 x 3.77 м хэмжээтэй дөрвөлжин толбо илрэн тодров. Энэхүү толбоор доош малтахад нимгэн хавтгай чулуудыг дээр дээрээс нь давхарлан үйлдээд гадна талаар нь хавгай урт чулуудыг босоогоор нь хашлага болгон үйлдсэн байв (Зураг 12). Тиймээс энэ үе дээр бүрэн баримтжуулалт хийсний дараагаар малтлагыг цааш үргэлжлүүлэхэд нимгэн хавтгай чулуудыг зориудаар дээр дээрээс нь давхарлан үйлдсэн нь мэдэгдэх бөгөөд 70-80 см орчим гүнд жижиг, том хоёр бор толбо нимгэн хавтгай чулуудын дунд мэдэгдэж байлаа. Бид жижиг толбыг (б), том толбыг (а) хэмээн дугаарлав (Зураг 13). б толбо 63 x 24 см хэмжээтэй, а толбо 200 x 110 см хэмжээтэй байлаа. Энэ үеийн баримтжуулалтыг хийсний дараагаар толбуудыг доош үргэлжлүүлэн шалгахад б толбо 0.45-0.55 см гүн үргэлжлээд эх газрын хөрсөнд хүрэв. Харин а толбыг шалгахын тулд толбоны ирмэгээр хүрээлсэн хавтгай чулууд болон малтлагын нухэнд байсан бүхий л чулуудыг авч мөн өөр ямар нэгэн толбо, нүх буй эсэхийг шалган үзэхэд шинээр толбо илэрсэнгүй үндсэн толбоны нухний зүг чиг хэмжээ тодорхой боллоо. А толбо нь баруун хойноос зүүн урагш 278-98 хэмд чиглэсэн 225 x 130 см хэмжээтэй байв. Толбыг доош шалган малтахад адууны 2 ширхэг шүд, модны өөдөс зэрэг зүйл илрэн гарснаас өөр ямар нэгэн зүйл илэрч олдоогүй байгалийн хөрсөнд тулж малтлагыг зогсоолоо (Зураг 14). Малтлагын гүн 165 см. Малтлагын дэвсгэр зураг, хөндлөн огтол, дараас чулуу хуулсны дараах хашлага чулууны дэвсгэр болон толбуудын хөндлөн огтол, хашлага чулууны хөндлөн огтол зэргийг зураг 15, 16 –аар харуулав.

Судалгааны хэлэлцүүлэг

Монгол-Оросын хамтарсан “Монгол Алтайн түүх соёлын дурсгалыг цогцолбороор нь нарийвчлан системтэйгээр судлах” төслийн судалгааны баг Монгол Алтайн бүс нутгийн Түрэгийн үеийн тахилын байгууламжийг Монгол орны төвийн бүс нутгийн энэ үеийн тахилын байгууламжтай харьцуулах зорилгоор Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Хөшөөн дэнж-ІҮ хэмээх газарт Түрэгийн үеийн нэгэн тахилын онгоныг малтан судлахад дараах онцлог зүйлүүд ажиглагдаж байна.

Гадаад бүтэц зохион байгуулалт, хэмжээний талаар. Энэхүү тахилын байгууламжууд нь гадаад зохион байгуулалтын хувьд дөрвөлжин хашлага чулуу, дөрвөлжин хашлага чулууны дотор болон гадна талаас дараас чулуугаар дарж үйлдсэн зэрэг нь Түрэгийн үеийн тахилын байгууламжийн үндсэн нийтлэг шинжийг агуулж байна. Харин тахилын хашлагын бүрэлдэхүүнд хүн чулуу, хөшөө чулуу, зэл чулуу зэрэг дурсгал байхгүй нь энгийн харц ардуудад зориулан гэмээр байгаа ч эдгээр хашлагууд хэмжээний хувьд маш том байгаа нь сонирхол татаж байна. Учир нь Монгол орны баруун болон төвийн бүс нутгаар тархсан Түрэгийн үеийн элдэв бүрдэл байгууламжгүй энгийн тахилын хашлагууд хэмжээний хувьд дунджаар 2 x 2 – 3.5 x 3.5 м байдаг бол бидний судалсан Хөшөөн дэнж ІҮ –ийн тахилын хашлагуудын хамгийн жижиг 4.4 x 4.5 м хэмжээтэй байгаа нь онцлууштай байна. Үүгээр барахгүй хамгийн том тахилын хашлага нь 14 x 14 м хэмжээтэй байгаа нь өнөөгийн Монгол орны хамгийн том тахилын хашлага болоод байна. Ер нь хаад язгууртны тахилын цогцолборын бүрэлдэхүүнд орших дөрвөлжин тахилын хашлага ч ийм том хэмжээтэй байдаггүй билээ.

Мөн энэхүү Хөшөөн дэнж ІҮ –ийн тахилын онгонуудын хашлагад буган хөшөөг хожим Түрэгүүд өөрсдийн тахилын цогцолборт эд материал болгон дахин ашигласан байгаа нь сонирхолтой байна. Учир нь түрэгүүд данц ганц Хөшөөн дэнж ІҮ –ийн тахилын хашлагад буган хөшөөг ашигласан бус Монгол олон газрын тахилын онгонуудад буган хөшөөг тахилын хашлагад хана, хашлага чулууны өмнө, хүн чулууны оронд шууд авч босгох, тэр ч байтугай буган хөшөөг зориудаар засч янзлан хүний төрх оруулан тавьсан тохиолдууд олон байдгийг судлаачид бичиж тэмдэглэсэн нь цөөнгүй бий¹³. Тодруулбал, буган хөшөөг тахилын онгоны өмнө болон төв хэсэгт хөшөө чулуу болон хүн чулууны

¹³ Баярсайхан Ж., Сод Ц. Монгол нутагт буй хожим өөр дурсгалд ашигласан буган хөшөөний тухайд. // Нүүдэлчдийн Өв Соёл, Том. XI, Fasc. 9, Улаанбаатар, 113-118.

- Тишкян А.А., Шелепова Е.В. Об использовании “оленных” камней при сооружении тюркских оградок Монгольского Алтая. // Известия Алтайского государственного университета, Издательство: Алтайский государственный университет (Барнаул) ISSN: 1561-9443. № 4/2(84), Серия: История, Политология. 2014, стр. 221-229

оронд шууд болон хүний төрх оруулан засч янзлан авч ашигласан тохиодол Монгол улсын хэмжээнд 11 аймгийн 48 дурсгалт газар 114 тахилын онгонд 52 бүртгэгдээд байна. Харин тахилын онгоны хашлага болгон шууд ашигласан тохиолдол Архангай аймгийн Их тамир, Батцэнгэл сумдын нутаг 2 дурсгалт газар 5 тахилын онгонд 11 тэмдэглэгдээд байна. Тиймээс дээрх судалгааны үр дүнг нэгтгэн үзвэл, түрэгүүд буган хөшөөг хөшөө чулуу, хүн чулууны оронд шууд авч ашиглах явдал олон тэмдэглэгдсэн бол тахилын онгоны хашлага чулуунд ашиглах нь цөөн бүртгэгдсэн байна. Гэсэн хэдий ч шууд дүгнэлт гаргахад хүндрэлтэй. Учир нь өнөөгийн судалгааны үр дүнгээс хараад Монгол улсын нутгаас Түрэгийн үеийн жирийн иргэдийн тахилын онгоныг 1070 дурсгалт газар 2697 бүртгэн тэмдэглэснээс 80 гаруйг нь малтан судлаад байна. Тиймээс илүү олон дурсгалт газарт тахилын онгонуудыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр нарийн системтэй малтан судалж байж гэмээнэ бидний судалгааны үр дүн бодит болох билээ.

Дотоод бүтэц зохион байгуулалтын талаар. Бидний малтан судалсан Хөшөөн дэнж IY –ийн 2-р тахилын онгон нь дотоод зохион байгуулалтын хувьд урьд өмнө Монгол улсын бүс нутагт малтан судалж байсан энэ үеийн тахилын байгууламжуудаас өвөрмөц байгаа билээ. Учир нь Түрэгийн үеийн тахилын байгууламжийн малтлага судалгааны үр дүнд тахилын дөрвөлжин хашлага чулууны төв хэсэгт булаш мэт нүхтэй тохиолдол гарч байгаагүй бөгөөд харин хашлага чулууны төв хэсгийн дараас чулууны доор тухайн үеийн газрын хөрсөн дээр эсвэл ялимгүй хонхойлж гал түлэн тахилын байгууламжийг байгуулах үед ураг төрлөөрөө цуглан идэж уусан тахилын ширээний идээ шүүснээс үлдсэн малын ясыг бөөгнүүлэн шатааж хиншүү хярvas гаргадаг зан үйлийн ул мөр болон сэргэ босгох зан үйлийн улбаа шонгийн нүхний ором зэрэг зүйлс тодоос тод үлдэж хоцорсон нь цөөнгүй байдаг. Гэтэл Хөшөөн дэнж IY –ийн 2-р тахилын онгоны тахилын хашлаганы төв хэсэгт 225 x 130 см хэмжээтэй 1.65 м гүн ухсан нүхэнд тахилга, тайлгын зан үйлийн ул мөр илэрсэн нь онцлог байгаа билээ.

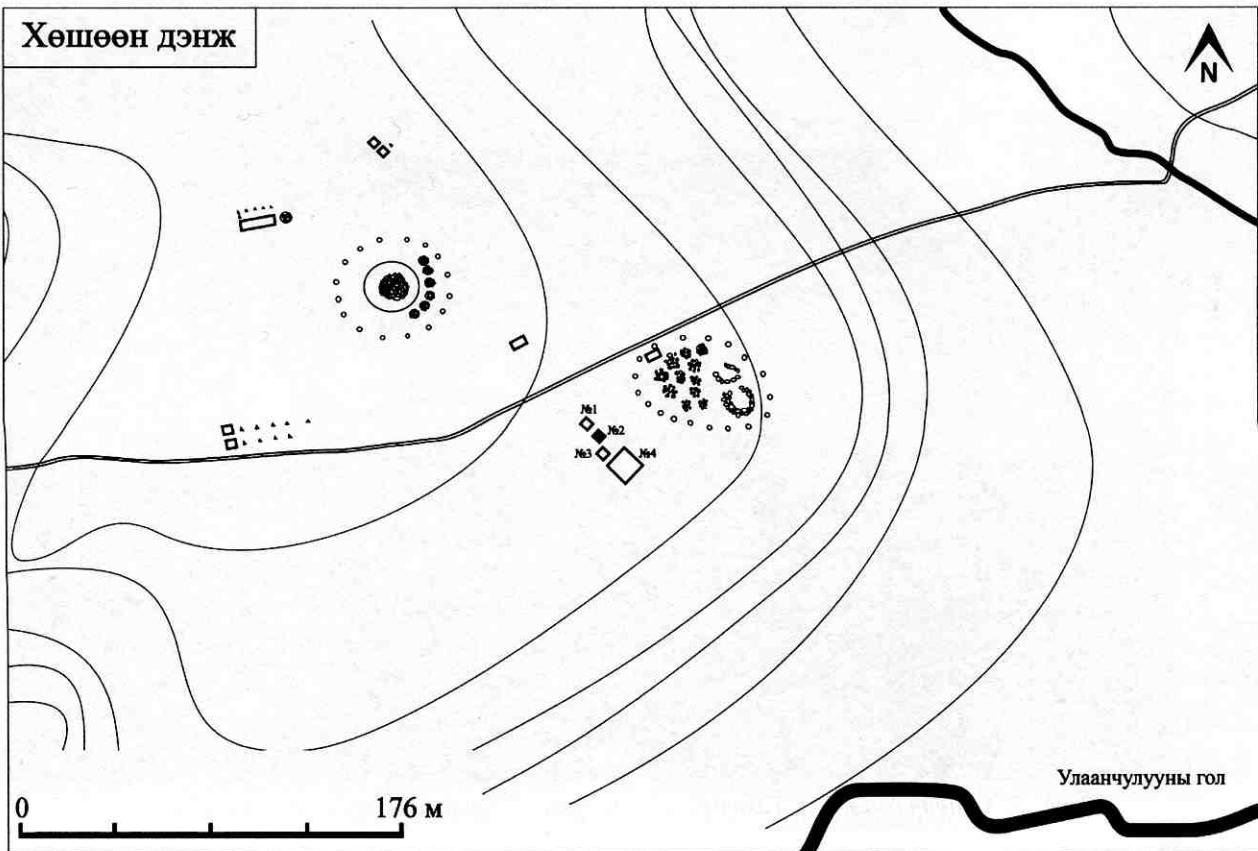
ДҮГНЭЛТ

Бидний малтан судалсан Хөшөөн дэнж IY –ийн тахилын байгууламжийн цогцолбор нь гадаад бүтэц зохион байгуулалтын хувьд Монгол нутгаас илрэн олдсон жирийн иргэдийн эгэл жирийн, харц ардуудын хэмээх ангилалд багтах элдэв бүрдэл байгууламжгүй тахилын хашлага байгаа нь тодорхой харагдах боловч хэмжээний хувьд энэ ангиллын тахилын байгууламжаас харьцангуй том байгаа явдал нь тахилын онгоны хэлбэрийн ангиллыг эргэн хараад хүргэж байна. Мөн дотоод зохион байгуулалтын хувьд ч энэ үеийн бусад тахилын байгууламжийн малтлага судалгааны үр дүнтэй төдийлөн нийцэхгүй байгаа нь түрэгүүдийн дунд бүс нутгийн онцлог буйг харуулахын зэрэгцээ угсаатны зан үйлийн ялгаатайг ч гэрчилж байна. Ямартай ч энэхүү тахилын байгууламж нь гадаад бүтэц зохион байгуулалт, хэлбэр, байрлал зүйн хувьд нийт түрэг түмний буюу МЭ YI-YIII зууны үеийн дурсгал болох нь тодорхой юм. Харин олон талын ялгаатай шинж тэмдгүүд ажиглагдаж байгаа явдал нь түрэгүүдийг бүрдүүлэгч олон жижиг угсааны овог аймгийн алинд хамаарахыг дараа дараагийн нарийвчилсан судалгаагаар тодруулан гаргах шаардлага буйг харуулж байна.

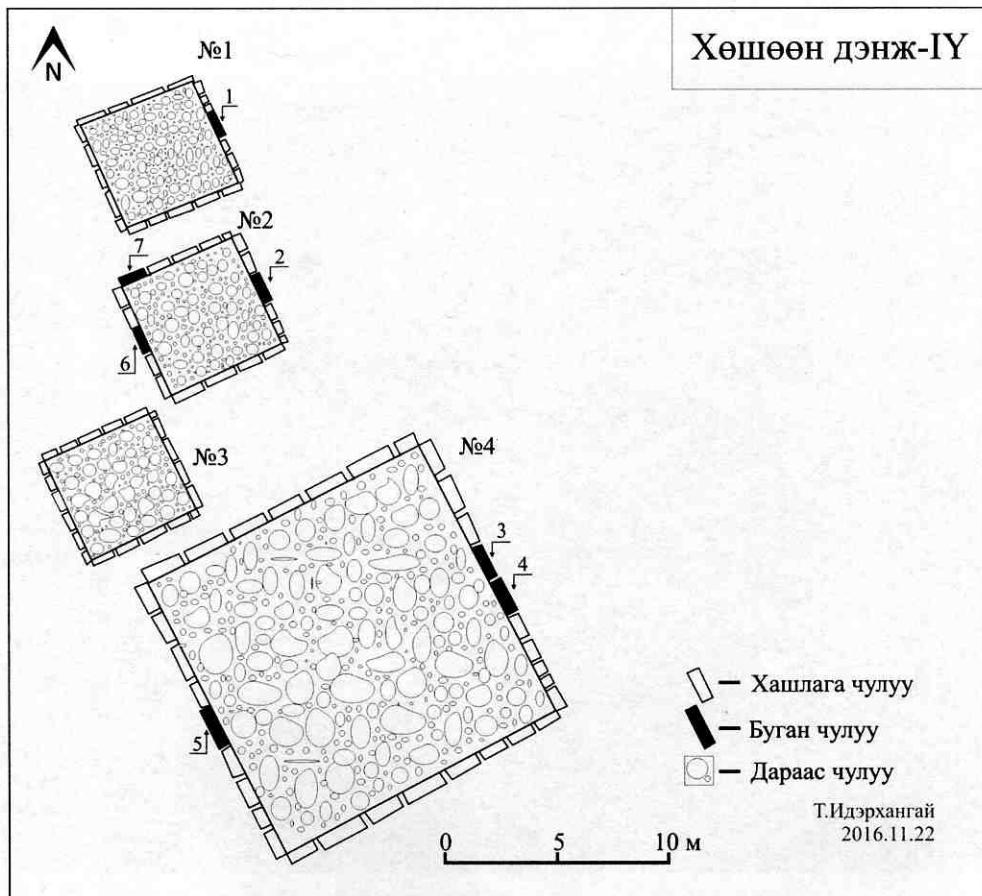
ABSTRACT

In this article, we aimed to publish results of the Mongolian-Russian joint expedition's investigation of the Turkic period sacrificial construction which located 2nd from the north of four beside sacrificial constructions. These Turkic period sacrificial constructions located in Khushuun denj-4, Ulaan chuluu bag, Battsengel soum, Arkhangai aimag.

ХАВСРАЛТ

Зураг 1. Хөшөөн дэнжийн археологийн дурсгалын ерөнхий дэвсгэр зураг

Зураг 2. Хөшөөн дэнж-IV. Тахилын онгоны ерөнхий дэвсгэр зураг.

Зураг 3. Хөшигийн дэнжс-ЛҮ. Тахилын онгоны ерөнхий байдал (баруун урд талаас).

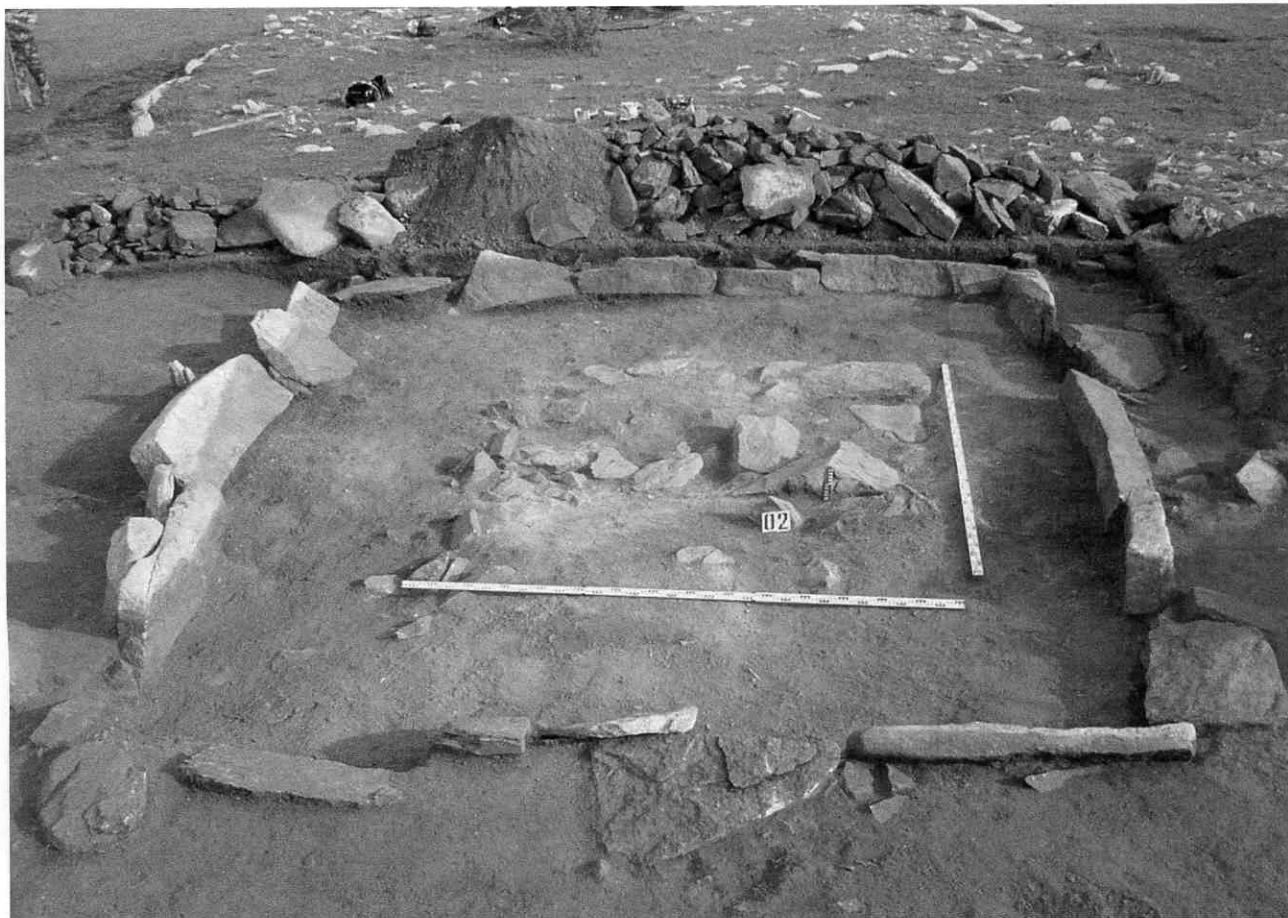
Зураг 4. Хөшигийн дэнжс-ЛҮ. 2-р тахилын онгоны ерөнхий байдал (зүүн талаас).

Зураг 5. Хөшигийн дэнжс- IY. Хашлага 2. Цэвэрлэгээний дараах байдал

Зураг 6. Хөшигийн дэнжс- IY. Хашлага 2. Дараас чулуу хуулсны дараа (зүүн талаас нь)

Зураг 7. Хөшигийн дэнжэ- IY. Хаилага 2. Адууны эрүү, шудний ерөнхий байдал

Зураг 8. Хөшигийн дэнжэ- IY. Хаилага 2. Адууны эрүү, шудний ерөнхий байдал

Зураг 9. Хөшигийн дэнжс-IV. Хашлага 2. Хашлагад буган хөшиг ашигласан байдал

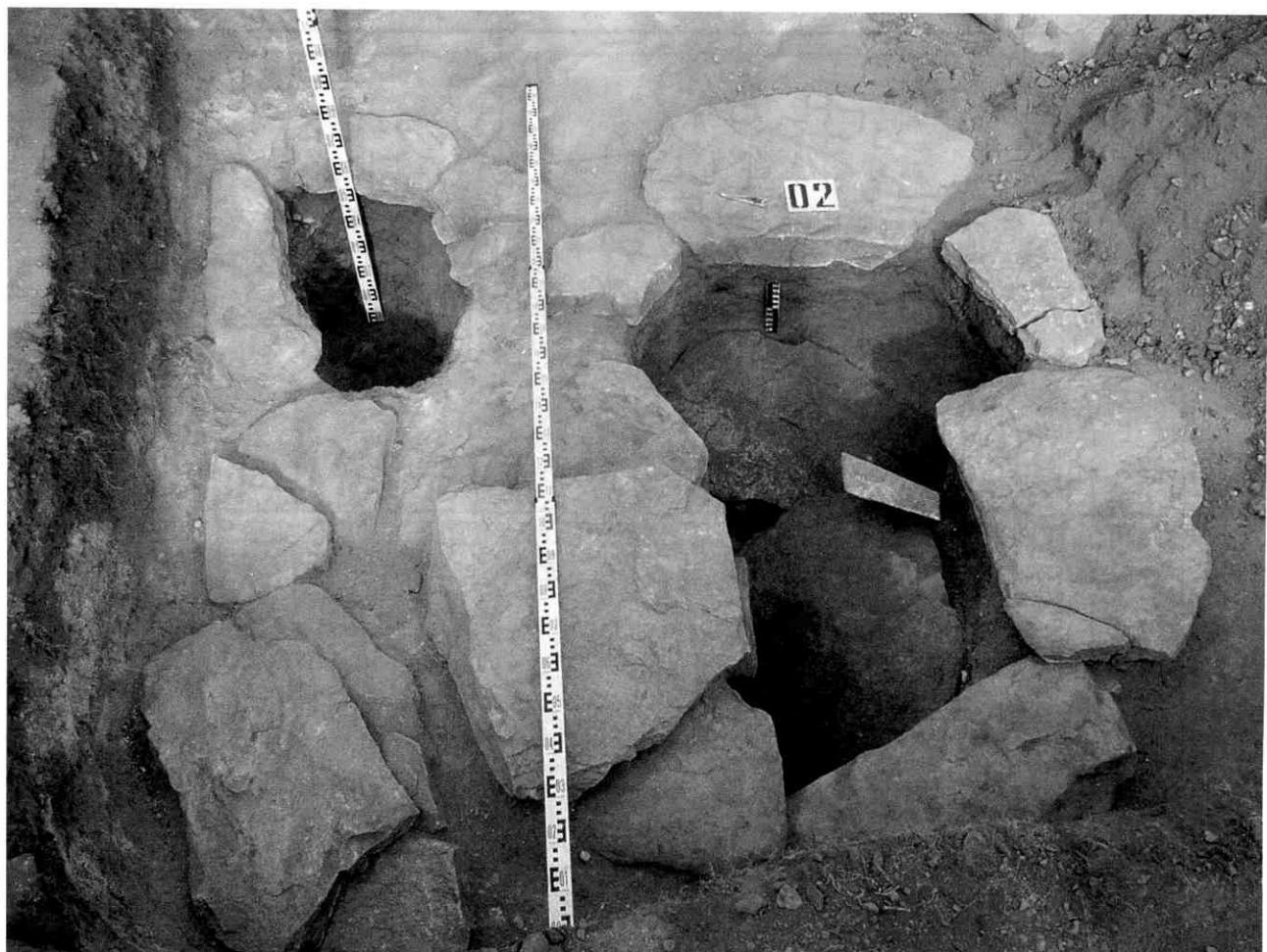
Зураг 10. Хөшигийн дэнжс-IV. Хашлага 2. Хөндлөн огтлолын хамрыг хуулсны дараа (хойд талаас)

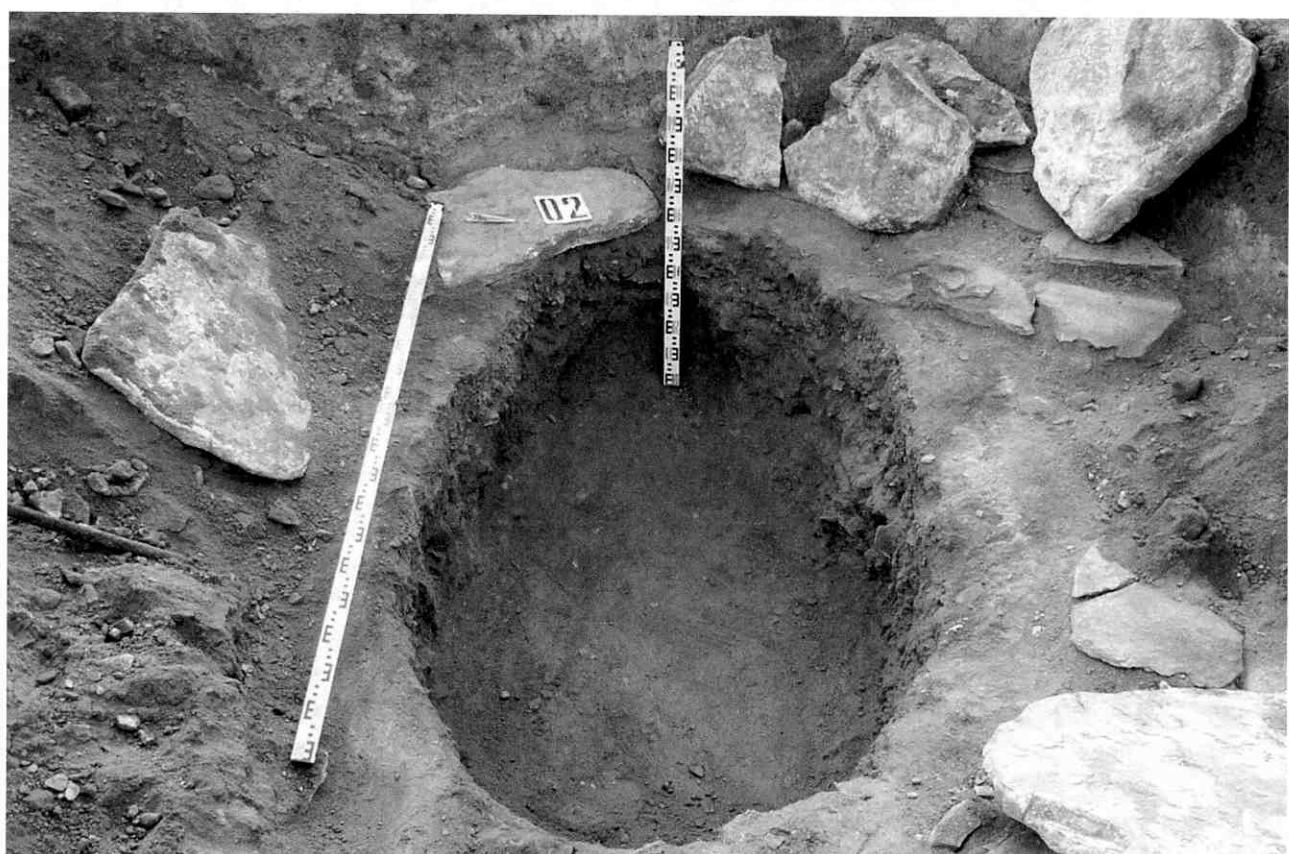
Зураг 11. Хөшөөн дэнжс-ІҮ. Хашлага 2. Хөндлөн огтлолын хамрыг хуулсны дараа (урд талаас)

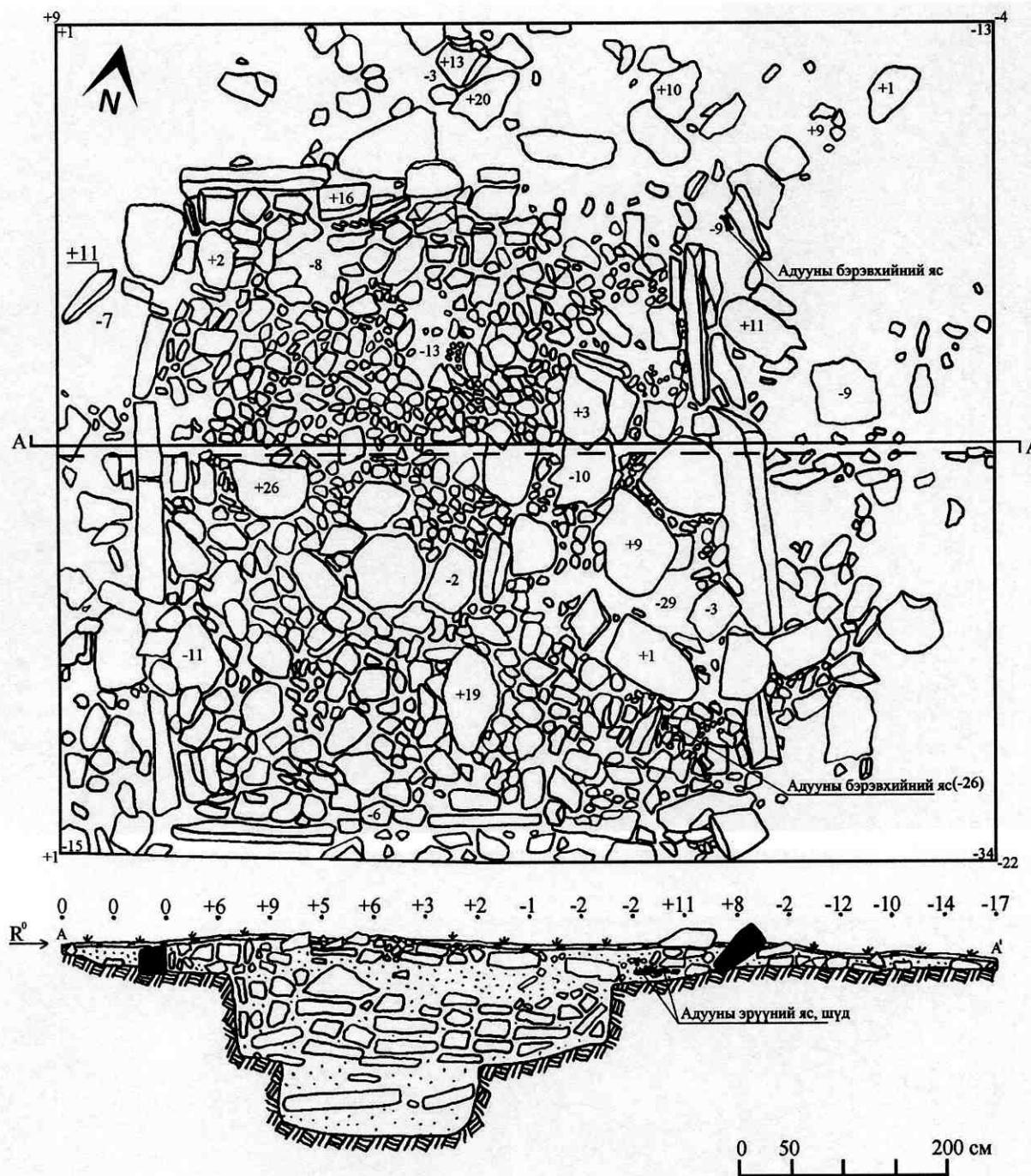
Зураг 12. Хөшөөн дэнжс-ІҮ. Хашлага 2. 80 см гүний дараах чигжээс чултуу (баруун талаас)

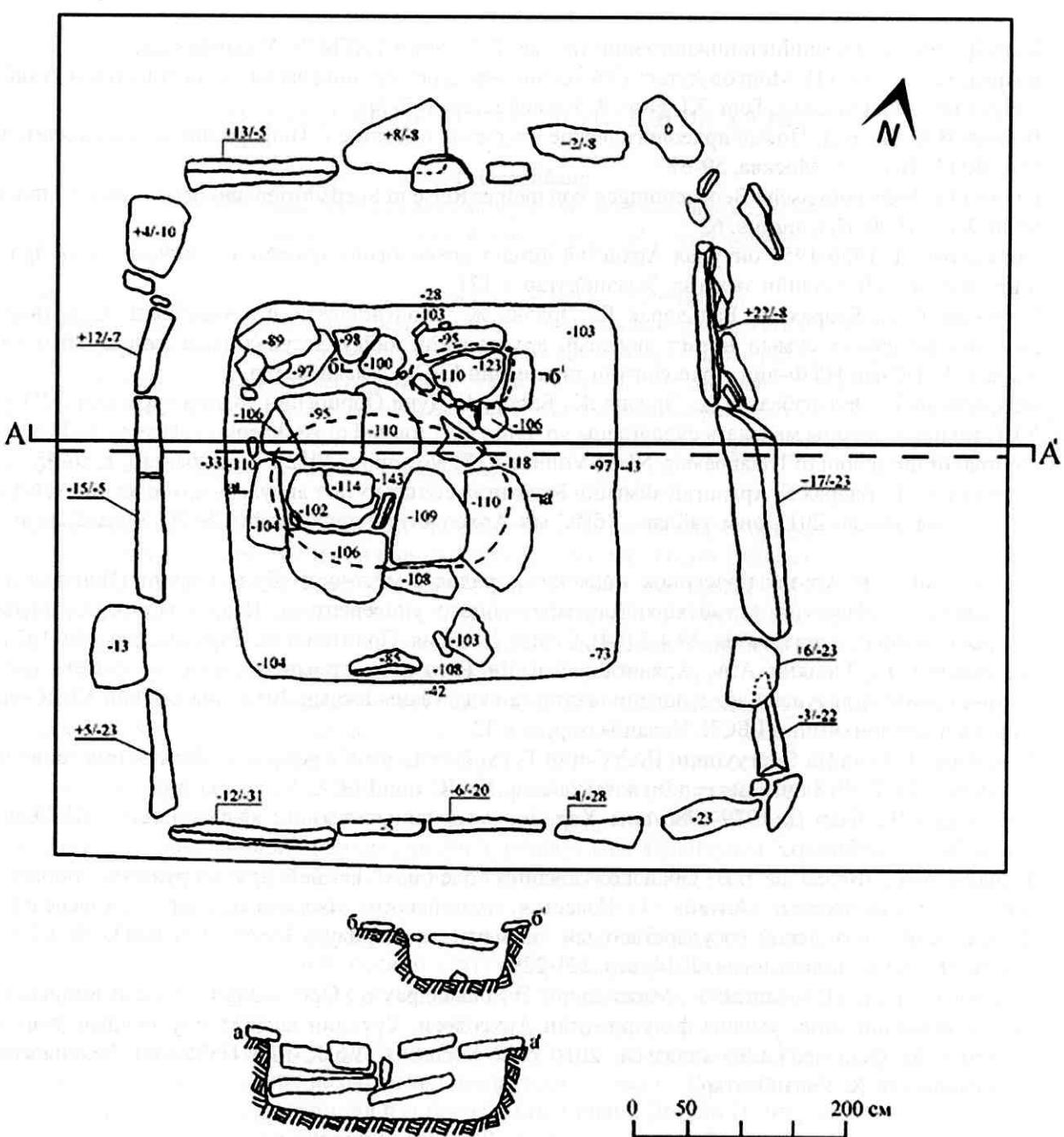
Зураг 13. Хөшигийн дэнжс- IY. Хашлага 2. 80 см гүний дараах чигжээс чулуу (баруун талаас)

Зураг 14. Хөшигийн дэнжс- IY. Хашлага 2. А толбоны ерөнхий байдал (зүүн талаас)

Зураг 15. Хөшөөн дэнжэс- IУ. Хашлага 2. Дэвсгэр болон хөндлөн огтловлын зураг

Зураг 16. Хөшөөн дэнжс-IV. Хашлага 2. 2-р уе. Хашлага чулгуу болон а, б толбоны хөндлөн огтлолын зураг

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ, СУДАЛГААНЫ БҮТЭЭЛ

1. Баяр Д. 1987 оны хээрийн шинжилгээний тайлан. ШУА-ийн ТХГБСХ, Улаанбаатар,
2. Баярсайхан Ж., Сод Ц. Монгол нутагт буй хожим өөр дурсгалд ашигласан буган хөшөөний тухайд. // Нүүдэлчдийн Өв Соёл, Том. XI, Fasc. 9, Улаанбаатар, 113-118
3. Войтов В.Е., Баяр Д. Новые археологические открытия в Хангае // Информационный бюллетень. МАИКЦА. Вып. 16. Москва, 59-67
4. Grano J.G. Archaeologische Beobachtungen von meiner Reise in Suedsibirien und der Nordwest Mongolei im Jahre 1909. Helsingfors, 62
5. Доржсүрэн Ц. 1956-1957 онуудад Архангай аймагт археологийн шинжилгээ хийсэн нь. // Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн эмхтгэл, Улаанбаатар, т.121
6. Идэрхангай Т., Бадрах Б., Галбадрах Б., Эрдэнэ Ж., Мөнгөншагай А., Амарболд Э. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2010 оны тайлан. УБИС-ын НУФ-ийн Археологийн тэнхимийн ГБСХ, Улаанбаатар,
7. Идэрхангай Т., Эрдэнэбаатар Д., Эрдэнэ Ж., Батхүү Г. Дунд Оорцогийн эртний түрэгийн (МЭ YI-YIII) тахилын онгоны малтлага судалгааны үр дүнгээс. // Journal of Archaeology, History and Culture (Journal of the school of Ulaanbaatar, NUM Volume 8 (7) November 2012), Улаанбаатар, т. 86-95
8. Идэрхангай Т., Бадрах Б. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2013 оны тайлан. УБИС-ын Археологийн тэнхимийн ГБСХ, Улаанбаатар, т. 115-122
9. Идэрхангай Т. Результаты раскопок тюркских оградок в местности Дунд Оорцог (Центральная Монголия). // Известия Алтайского государственного университета, Издательство: Алтайский государственный университет, № 4/2 (84), Серия: История, Политология, Барнаул, стр, 121-127
10. Идэрхангай Т., Тишкин А.А. Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Улаанчулуу багийн нутаг Хөшөөн дэнжид явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2014 оны тайлан. УБИС-ийн Археологийн тэнхимийн ГБСХ, Улаанбаатар, т. 1-32
11. Мөнхбаяр Ч. Ховд Их Сургуулийн НХУС-ийн Түүхийн тэнхимийн Археологийн хээрийн танилцах дадлагын (2012-2013 оны хичээлийн жил) тайлан. ХоИС-ийн ГБСХ, Улаанбаатар,
12. Сэр-Оджав Н., Баяр Д. 1979-1980 оны Хар Хорумын шинжилгээний ажлын тайлан. ШУА-ийн ТХГБСХ, Улаанбаатар,
13. Тишкин А.А., Шелепова Е.В. Об использовании “оленных” камней при сооружении тюркских оградок Монгольского Алтая. // Известия Алтайского государственного университета, Издательство: Алтайский государственный университет (Барнаул) ISSN: 1561-9443. № 4/2(84), Серия: История, Политология. 2014, стр, 221-229
14. Эрдэнэбаатар Д., Идэрхангай Т., Мижидорж Э., Галбадрах Б., Оргилбаяр С. Улаанбаатарын Их сургуулийн Нийгмийн ухааны факультетийн Археологи, Түүхийн ангийн оюутнуудын хээрийн танилцах ба үйлдвэрлэлийн дадлагын 2010 оны тайлан. // УБИС-ийн НУФ-ийн Археологийн тэнхимийн ГБСХ. Улаанбаатар,